

tanrı-insan ilişkileri

Rahim ACAR

Doç.Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tanrı-insan ilişkileri konusu genel bir başlık olarak çok çeşitli şeyler söylenmesine zemin teşkil edebilecek bir konudur. Ben bu konuda üç temel soruya cevap vermeye çalışacağım. (1) Tanrı'yı nasıl ve ne kadar bilebilirim, Tanrı inancına ne kadar güvenebilirim; (2) Tanrı'yla ilişkilerimi nasıl belirleyebilirim; ve (3) benimle aynı inancı paylaşmayanlara veya dini benimle aynı şekilde anlamayanlara nasıl bakabilirim, yani dinî çeşitlilik mevzusuna nasıl bakabilirim, din içinde mezhep çokluğuna nasıl bakabilirim?

Tanrı insan ilişkilerinden bahsederken ontolojik ve epistemolojik düzlemin birbirinden dikkatle ayrılması gerekir. Gerçekte Tanrı-insan ilişkilerinin ontolojik yapısı ve bunun tazammun edeceği yükümlülükler ne olursa olsun, gerçekliğe dair bütün yargılarımız bilgimiz ölçüsündedir, bilgimizin şartlarıyla mukayyettir. Bu nedenle epistemolojik bakış açımızın, ya da farkında olduğumuz veya olmadığımız varsayımlarımızın gerçekliğe dair hükümlerimize öncelik arzettiği kanaatindeyim. Modern fel-

sefede Descartes'in meşhur "Düşünüyorum, öyleyse varım." sözü, felsefede yüzyıllardır ontolojiye verilen önceliğin artık epistemolojiye verilmesinin bir işareti sayılır ve aslında hiçbir zaman bilginin varlığı belirlemeyeceği, ama varlığın bilgiyi belirleyeceği söylenir. İnsanî bilgi için bu aslında doğrudur. Ancak insanî bilgi, ilâhî bilgiden farklı olarak neyin varolup neyin varolmadığını belirlemeyecek olsa da, varlığa ya da gerçekliğe dair bütün hüküm ve inançlarımız, epistemolojik şartlarımızla mukayyettir, yani her kimse için varolan şeyler ancak o kimsenin bildikleridir ve bilgisine göredir. İnsan olarak epistemolojik şartlarımızın, yani sınırlarımızın farkında olmak, Tanrı'ya ve onun huzurunda kendi durumumuza dair hem kendi hükümlerimizin daha makul olmasını, hem de karşılaştığımız iddiaları daha sağlıklı değerlendirmemizi sağlayacaktır. Dolayısı ile Tanrı-insan ilişkilerine dair, neler düşündüğümü söylemek yerine, bu konudaki epistemolojik sorulara cevap vermeyi deneyeceğim.

Tanrı-insan ilişkilerinin epistemolojik zemini, konusunda Orta Çağ İslâm felsefesindeki metafiziğin konusuna ve ilahî sıfatlara dair tartışmaların öğretici olduğunu düşünüyorum. Kaba saba bir ayırımla düşünürlerden bir kısmında, metafiziğin konusu olarak Tanrı'ya görme eğilimi varken, Farabî ve İbn Sina'nın başını çektiği çizgi Tanrı'nın metafiziğin konusu değil gayesi olduğunu söyler. Yani insanın aklî yetilerinin erişebildiği en yüksek bilgi sahasında ancak Tanrı'nın var olduğunu gösterebiliriz, fakat onun bizatihi ne olduğunu bilemeyiz ve araştıramayız. Tanrı'ya dair bilgimiz onun eserlerine bakarak onlardan hareketle varacağımız hükümlerden oluşacaktır. Bu çerçevede, Tanrı'ya yükleyebileceğimiz sıfatlar da bizatihi Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğunu göstermekten çok onun bizimle ve tüm âlemle ilişkisi bakımından ona atfedilen sıfatlardır, onu bizatihi göstermekten uzaktır. İnsanın tabii yetenekleri bağlamında bu yaklaşıma ana hatları ile katıldığımı belirtmek isterim. Yani sadece tabii yeteneklerimiz dikkate alındığında, Tanrı'nın varlığına ve nasıl bir şey olduğuna dair bilgimiz, dolayısıyla bizim âlemde, Tanrı huzurunda nasıl bir yerde bulunduğumuz ve nasıl bir hayat sürmemiz gerektiği hususundaki bilgimiz dolaylıdır ve genel düzeydedir, muayyen değildir.

Eğer dinlerin temel iddiasının mukaddes olanın ne olduğundan ve bizden ne istediğinden ve istemediğinden haber vermek olduğunu kabul edersek, akla veya tabii yeteneklere dayanarak, Tanrı'nın ya da kutsalın bizatihi ne olduğuna dair bilgi verme iddiası, akla veya tabii yeteneklere dayanarak dinî mahiyette hükümler vermek anlamına gelecektir. Ancak dinlerin müntesipleri nazarında akıl, din vazedecek bir otorite değildir. Dinî hükümler vermenin, mukaddes olanın veya Tanrı'nın ne olduğuna dair doğru bilginin meşruiyet zemini olarak, insanın tabii yetenekleri haricinde, normal-dışı bir epistemolojik kaynak gösterilir, bu vahy olabilir, meditasyon ya da murakabe vs olabilir.

Tanrı'ya yükleyebileceğimiz sıfatlar da bizatihi Tanrı'nın nasıl bir varlık olduğunu göstermekten çok onun bizimle ve tüm âlemle ilişkisi bakımından ona atfedilen sıfatlardır, onu bizatihi göstermekten uzaktır.

Her ne kadar, Tanrı'nın ya da kutsalın ne olduğuna ve bunun yeryüzünde yaşayan insanlar olarak bize neyi gerekli kıldığına dair bilgiye akılla erişemesek de, yani dinin kaynağı akıl olmasa da, Tanrı'ya dair bilgi ve onunla iletişim kurma iddialarını, rasyonel ölçütlerle değerlendirmek mümkündür ve gereklidir. Bu bağlamda aslında, Kur'an'da zaman zaman zikredilen ticaret ve kazanç kavramlarını hatırlayabiliriz. Yani, nasıl ki gündelik hayattaki pratik işlerde, bir şeyi yapıp yapmamada, birisiyle arkadaşlık edip etmemede, bir kararı alıp almamada, bütün ihtimallerin mutlak surette değerlendirip zorunlu olarak doğru sonuçlara erişmemiz gerekmediği halde, kısa vadeli değil ama uzun vadeli ve bol kazancımızı hesap edebiliyorsak, bize bir söz söylendiği vakit bunun doğru veya yanlış olma ihtimalini tartabiliyorsak ve kişisel çıkarlarımız gereği gerekli tedbirleri alıyorsak, dini bilgi sunma, Tanrı'dan ya da kutsaldan haber verme ve onunla nasıl ilişki kurmamız gerektiğini bize bildirme iddialarında da benzer ölçütlere başvurabiliriz ve başvurmalıyız.

İmanın kesin bir teslimiyet gerektirdiği göz önüne alınarak, bazen belli bir dinin tebliğinde bazen da

resmen din adı altında olmasa bile, Tanrı'dan veya kutsaldan daha doğrudan bilgi verme iddiasında bulunanların aklî ölçütlerle denetlenmeyi reddettikleri görülür. Bir din kurma veya kutsaldan doğrudan haber verme iddiasındaki kişinin, insanın normal bilme şartlarını aştığı veya en azından özel yetenekli bir seçkinler grubuna dâhil olduğu belirtilir. Böyle bir kimsenin Tanrı'ya ya da her şeyin kaynağı olan o aşkın şeye dair doğrudan ve üst mertebeden bilgisi olduğu, bu haliyle alt mertebelerdeki diğer insanların bu kimselerin bilgi iddialarını sorgulama hakkına sahip olmadığı, çünkü mertebeler farklılığı dolayısıyla bu

Kur'an'da herkese hitap edilir ve imana davet edilen sıradan insanlar düşünüp taşınmaya verilen bilgileri değerlendirmeye, kendilerine gelen daveti ölçüp tartmaya davet edilir.

kimselerin üst mertebedeki kimseleri doğru anlamlarının bile mümkün olmadığı kabul edilir. Bu tür yaklaşımlarda aslında, bir tenakuz sözkonusudur. Bir taraftan sıradan insanların mertebeler ve tecrübe farklılığı dolayısıyla, seçkin insanların Tanrı'ya veya kutsala dair bilgi iddialarını anlayamayacağı ve denetleme hakkına sahip olmadığı kabul edilirken, bir taraftan da sıradan insanların söz konusu bilgi iddialarını kabul edip takip etmesi için hararetle onlara bu derin görüşler anlatılır. Yani onların bu iddialarını anlayabileceği, bu iddiaların doğruluğunu görebileceği var sayılır. Eğer sıradan insanlar, seçkinlerin Tanrı'ya dair bilgi iddialarını anlamaya ve değerlendirmeye ehil değilse, en başından o insanların bu bilgi iddialarıyla taciz edilmemesi gerekir. Bu durum peygamberlerin ilâhî mesajı tebliğ etmesiyle kıyaslanırsa aralarında ters bir ilişki olduğu görülecektir. Mesela Hz. Muhammed'in Allah hakkındaki bilgisini ve aldığı vahyi düşünelim. İlke olarak peygamber olmayan birisi o tecrübeyi yaşayacak ve peygamberin vahye dayanarak ileri sürdüğünün doğruluğunu test edecek durumda değildir. Ama Kur'an'da herkese hitap edilir ve imana davet edilen sıradan insanlar düşünüp taşınmaya verilen bilgileri değerlendirmeye, kendilerine gelen daveti ölçüp tartmaya davet edilir.

Tanrı'ya ya da kutsala dair tabii yetilerimize, ya da diyelim ki fitratımıza dayalı sezgilerimiz ışığında, Tanrı'dan, kutsaldan, haber verme ve bizim onunla ilişkimize dair iddiaları değerlendirmemiz, sıradan insanlar olarak bizim Tanrı'nın ne olduğuna ve onunla kurmamız gereken ilişkiye dair inancımızın zeminini teşkil edecektir. İslâm düşüncesinde Mutezile mensubu kelâmcıların, aklın iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırma gücü olduğunu savunmasında, Tanrı'nın insanlar için en iyiyi yarattığını ve Tanrı'nın zulmedemeyeceğini söylemesinde böyle bir endişenin izlerini bulmak mümkündür. Benzer şekilde modern zamanlarda, kutsala dair öğretiler hususunda, Alasdair MacIntyre, temel insanî iyi kötü duygusunun, adalete dair insan bilgisinin, ilâh tasavvuru ve ilâhî buyruktan önce gelip alternatif ilâh tasavvurlarını değerlendirmemizi sağladığını vurgular.¹

Bireyler olarak eğer kutsalın ne olduğunu doğrudan bilme iddiası taşıyorsak, kutsalın ne olduğu ve bizim hayatımıza dair bunun tazammunları konusunda kutsala dair bize doğru bilgi verdiğine kani olduğumuz bir dine uymak en doğru yoldur. Yani Tanrı ile ilişkilerimi ancak bir dine dayanarak belirleyebilirim. Epistemolojik olarak elimizdeki verilerin yetersiz olduğunu söyleyip inkâr etmek kesinlikle anlaşılabilir bir seçenek gibi görünüyor. Yine epistemolojik olarak, bizim yaşadığımız hayatın ve içinde bulunduğumuz şartların ötesinde ve onu var eden yönlendiren bir şeyin olduğunu söylemek de geçerli görünüyor. Ancak, belli bir genellik düzeyinin ötesinde, o şeyin nasıl bir şey olduğu ve bizim onunla nasıl bir ilişki kurmamız gerektiği gibi sorulara verilecek cevap, normal insanî bilme yeteneklerimizin dışına düşmektedir. Zaman zaman, filozofların kutsalın nasıl bir şey olduğuna ve bizden ne istediğine veya isteyip istemediğine dair görüşler ileri sürdüğü bir vakiydir. Mesela deist Tanrı anlayışlarını bu çerçevede zikredebiliriz, yani âlemi yaratıp kendi başına bırakmış olan, âleme müdahale etmeyen ve bizden hiçbir şey istemeyen bir Tanrı inancı. Böyle bir inancı âlemin yapısına bakarak gerekçelendirmek zordur, diğer taraftan Tanrı'ya bakarak söylememiz de zordur, zira normal insanî bilme yetenekleri çerçevesinde Tanrı'yı bu denli bilmemiz sözkonusu değildir.

Demek istediğim, Tanrı'ya ve Tanrı-insan ilişkilerine dair öğretiler ihtiva eden dinî inançların, akli muhakemeye ve değerlendirmeye açık olmakla birlikte, nihayetinde bir inanma meselesi olduğu, hiç bir zaman kanıtlanma meselesi olmadığıdır. Yani, onlar epistemolojik olarak kesin bilgi ifade etmezler. Bu beklenmemelidir. Aksi takdirde dindeki imanın anlamı ve değeri kaybolurdu. Dinî inançlarla, kelimenin epistemolojik anlamında, yani doğruluğu kabul edilen hükümler anlamında, bilimsel inançlar arasında hiçbir fark kalmazdı. Bu cümleden olarak dinî inançların bilimsel teoriler gibi, âlemin nasıl işlediğine dair bir bilimsel izahın gördüğü işlevi bekleme gerekir. Mesela, namaz kılmak mı insan bedenini daha sağlıklı yapar, yoksa yoga yapmak mı sorusuna cevap bularak, namazı veya yogayı ihtiva eden dini hak din kabul etmek yersizdir. Ya da sıcak yaz gününde bedenini örtülmesi mi yoksa açılması mı daha sağlıklıdır sorusuna cevap bularak, dinî inançların geçersizliğini göstermeye girişmek de yersizdir. Dinlerde insanın hayatını anlamlandırmasını sağlayan bir izah boyutu olduğu kadar, insanlara hayatlarını belli bir şekilde düzenlemeye çağırmak gibi bir boyut daha vardır ki, dinlerdeki bu boyut bilimsel açıklama modellerinden çok ahlakî hitaba benzemektedir. Ancak ahlakî doğruları tabii ihtiyaçlar, fayda, toplumsal uzlaşma gibi temellere dayandırmak mümkün olsa da, dinî inançları bu şekilde bir kayda ve şarta bağlamak mümkün değildir. Genel olarak Tanrı'ya, kutsala veya gayri maddî bir şeye inanma eğilimini tabii şartlara fitrata vb. dayandırmak doğru olsa da, mesela "Tanrı âlemi altı günde yarattı" gibi hiçbir muayyen dinî inancı tabii şartlara dayandıramayız.

Böylece, dinî çeşitlilik hususundaki tartışmalara geçebiliriz. Eğer iman etmenin kayıtsız şartsız olması istenirken, iman edilen şeylerin doğruluğuna dair epistemolojik kesinlikten mahrum isek, pek çok dinin mevcut olması vakıası karşısında ne yapabiliriz? Yani Tanrı'ya dair kendi inançlarımıza ve Tanrı-insan ilişkilerine dair benimsemiş olduğumuz dinî öğretilere diğer dinî öğretiler karşısında ne gibi bir yer bulabiliriz? Bu konudaki tartışmalar genellikle iki soruya verilen cevaba göre tasnif edilir. Bu sorular, dinî inançların doğruluğu ve dinlerin insanları kurtuluşu erdirmesi ile ilgili sorulardır. Başka bir ifadeyle,

le, birinci sorumuz, birbiriyle çelişen pek çok farklı dinden hangisinin öğretilerinin hak (doğru) kabul edileceği ile ilgilidir. Eğer bir dine müntesip isek, demek ki bir tanesinin inançlarını hak kabul ediyoruz, diğer dinlerin bizim mensubu olduğumuz dinin inançlarıyla çelişen inançlarını yanlış sayıyoruz. Bunu yapmaya hakkımız var mı? Ya da hem bir dinin müntesibi olup onun inançlarını doğru saymak, hem de benimsediğimiz o dinin inançlarını epistemolojik olarak mutlak surette ispatlamamız mümkün olmadığı için, diğer dinlerin inançlarını da aynı şekilde doğru saymak mümkün müdür? İkinci sorumuz ise, kimlerin kurtuluşa ereceği sorusudur. Burada kurtuluş biraz muğlak bir ifade gibidir. İslâmî bir terminoloji kullanırsak, kimin Allah'ın rızasına kavuşacağı ya da felaha ereceği sorusu diyebiliriz.

Tanrı'ya ve Tanrı-insan ilişkilerine dair öğretiler ihtiva eden dinî inançların, akli muhakemeye ve değerlendirmeye açık olmakla birlikte, nihayetinde bir inanma meselesi olduğu, hiç bir zaman kanıtlanma meselesi olmadığıdır.

Dinî çeşitlilik vakıası karşısında, insanın yapabileceği en iyi şey en doğru bildiği şeye sarılmaktır. Bir yanda dinî inançları herkesi ikna edecek şekilde ispatlamamız mümkün değildir. Diğer tarafta normal insanî bilme şartları içinde, hayatımıza belli bir anlam verme hakkımız hiçbir sofistik gerekçeye kurban edilemez. İnsan olarak sorumluluğumuz, bilme yetilerimizi en iyi şekilde kullanıp kullanmadığımız, fiilde bulunma gücümüzü doğru bildiğimiz yolda, sadece kişisel çıkarımız için değil ama bulunduğumuz yerden sorumlu bir özne inancıyla başka insanlara ve tüm eşyaya müsbet bir katkı için kullanıp kullanmadığımızdır. Nasıl ki hiçbir felsefî teoriyi mutlak surette ispat edemediğimiz halde-temel tecrübe zeminimiz olan dış dünyanın varlığının ispatlanamazlığını da hatırdan tutalım-bazı felsefî teorileri doğru bulup onunla çelişenleri yanlış sayıyorsak, Tanrı-insan ilişkilerine dair dinî inançlarımızı da aynı şekilde düşünebiliriz. Tıpkı benimseyip, benimsemediğimiz felsefî bir teorinin doğruluğu için rasyonel deliller bulup başkalarını ikna etmeye çalışıyorsak,

Tanrı-insan ilişkilerinde de belli bir dinî inancı-epistemolojik olarak mutlak surette ispatlanmamış ve ispatlanamaz olsa da-benimseyip onun diğerlerinden üstün olduğunu kabul edebiliriz. Buna karşılık epistemolojik olarak mutlak surette ispatlanmamış ve ispatlanamaz olmak bakımından farklı dinlerin birbiriyle çelişen öğretilerinin hepsine eşit hüküm vermek, aslında doğruluk mefhumuyla çelişecektir. Bu durumda, dinî çeşitlilik vakıası karşısında, kelimenin temel sözlük anlamıyla iman edip cihat etmek en doğru tavır olarak görünüyor.

Dinî çeşitlilik vakıası karşısında, insanın yapabileceği en iyi şey en doğru bildiği şeye sarılmaktır.

İkinci sorumuza gelince-ister türsel olarak kurtuluşa erdiren hasletlerin, niteliklerin, belirlenmesi bakımından isterse müşahhas kişi ve cemaatler bakımından olsun-kimlerin kurtuluşa ereceğine, Tanrı'nın kimlerden razı olacağına karar vermek, insan olarak bizim işimiz değilmiş gibi geliyor bana. Bunu yapmaya girişmek, yukarıda değindiğim Tanrı'nın ya da kutsalın bizatihi ne olduğuna dair bilgi verme iddiası taşıyacaktır, akla veya tabii yeteneklere dayanarak bir din kurma ya da Tanrı adına karar verme anlamına gelecektir. İnsanların hangi şartlarda ve nasıl kurtuluşa ereceklerine dair hükümler dinî doğruluk iddialarıdır. İnsan olarak bunu belirlemeye kalkışmak, eğer bir din kurma, tebliğ etme iddiamız ya da özel ilahî yetkilerimiz yoksa, bir tutarsızlıktır.

Nasıl ki, dinî çeşitlilik karşısında epistemolojik sınırlarımızı tanımakla birlikte doğru bildiğimize sarılmak ve onu anlatmak en tabii yol ise din içindeki çeşitlilik karşısında da benzer bir yolun en doğrusu olduğu kanaatindeyim. Tabii insanî bilme yeteneklerimizdeki ortaklık, dinî çeşitliliği ortadan kaldırmadığı gibi, dinî ortak düzlem de din içindeki çeşitliliğe engel olamamaktadır. Dinî çeşitliliğe bir izah getirmemizi gerektiren şey, insanlar olarak dayandığımız ortak bir düzlemin, tabii insanî bir düzlemin bulunmasıdır. Ve bu düzlemdeki epistemolojik yetilerimiz bizim dinî inançlarla ilgili herkesi ikna edici kesin hükümlere erişmemize yetmemektedir. Din için-

de çeşitlilikte de, yani belli bir dinî inançlarının anlaşılması ve hayata uygulanması hususunda ortaya çıkan farklı anlayışlar ve mezheplerde de benzer bir durum söz konusudur. Burada ilgili dinin müntesipleri arasındaki ortak düzlem sadece tabii insanî düzlem değil, fakat ona ilave olarak, ikinci bir ortak düzlem daha sözkonusudur. Ortak dinî metinler, en azından dilsel ifade düzeyinde ortak dinî inançlar da bu ortak düzlemin birer parçasıdır. Ancak bu iki düzlemdeki ortaklık da, tarihsel bir vakıadır ki, bir dinin inançlarını bütün müntesiplerin aynı şekilde anlamasını sağlamıyor. Sağlaması da gerekmiyor. Aslında her birey kadar farklı dinî inancın ve Tanrı ile ilişki kurma biçiminin olduğunu söylemek doğrudur. Tıpkı milyarlarca birey kadar farklı insan olma biçimi olduğu gibi. Cinsin türün ve bireyin ilişkileri ontolojik olarak ne ise, epistemolojik olarak dinî inançların bireylerce anlaşılması ve hayata geçirilmesi de benzer şekilde düşünülebilir.

dipnot

¹ Alasdair MacIntyre, "Which God Ought We to Obey?" *Faith and Philosophy* 3, no. 4 (October 1986): 359-371.